

Олена СОМ-СЕРДЮКОВА

ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ НОРВЕГІЇ, ЧИ ДИВО, ЩО ПРОМОВЛЯЄ З ДАВНИНИ

Вони оповиті легендами і переказами, вони розповідають про історію країни, яка майже паралельно з Київською Руссю приходила до ідей християнства. Вони наповнені життям, чудовим запахом середньовічної смоли, бо зведені з теплого дерева. В них можна шукати паралелі з українськими дерев'яними церквами і знайти, вже призабуте у нашому суспільстві, бережне ставлення до історичної спадщини. Прихід до них, ставкірок, для мене виявився досить довгим у часі та просторі. Від першого знайомства до моменту усвідомлення, що вже накопичився значний матеріал та викристалізувалося бажання ним поділитися, пройшло п'ять років.

Мої колеги сприйняли з певною недовірою розповідь про церкви, зведені у другій половині XI — середині XIV ст., що ще й досі прикрашають землі Норвегії. З огляду на стан нашої дерев'яної спадщини справді важко повірити, що церкви, які у Норвегії називають ставкірками, можуть так довго стояти. Феномен норвезької традиції, закинутої на узбіччя європейського культурного розвитку, полягає в тому, що тут майже ніколи не було війн, як зовнішніх та внутрішніх. Також майже ніколи не було зайвих грошей, щоб поновлювати і переробляти вже зведені пам'ятки (варто зазначити, що більше давніх церков збереглося саме у найбідніших частинах країни). Те, що було зведено, вибудовували на засадах гармонії і простоти, де еталоном мір та пропорцій є бездоганна краса творіння Господнього — природи, яка для норвежців дуже багато важить.

Мені вдалося відвідати одинадцять дерев'яних церков доби раннього середньовіччя, що залишаються найдавнішими архітектурними пам'ятками країни. Маршрут проліг через такі церкви: у Хедалі (Heddal), Хоййорді (Høyjord), Ейдсбурзі, (Eidsborg), Флесберзі (Flesberg), Ролазі (Rollag), що розташовані на південному сході, у відносній близькості від Осло; та другу групу, розкидану по безкінечних рукавам найдовшого фіорду Согн та у його продовженні у долині Валдрес — церкви у Хоперстаді (Hopperstad), Йюндредалі (Undredal),

Кайупангері (Kaupanger), Урнесі (Urnes), Бургюнді (Borgund), Йойє(ye), Хейре (H re), Ломене (Lomen), Хеге (Hegge) [1]. Накопичено значну кількість світлин, досить повно фіксуючих згадані об'єкти [2], сформувалось особисте враження та ставлення до них, залишились у пам'яті хвилюючі миті емоційного спілкування з довершеними архітектурно-скульптурними формами та магією бездоганної краси. Крім власних спостережень, у цьому дослідженні я спираюся на матеріали двох фундаментальних праць [3].

Основна частина давніх дерев'яних церков розташована досить компактно у двох окремих регіонах. Проте, поняття «компактне розташування» може бути умовно використане стосовно цієї країни — вона навіть на мапі не виглядає компактною, а подорожі на авто доводять, що сантиметри мапи і реальні віражі гірськими дорогами мають дуже мало спільного. Але у віртуальну подорож, без усяких перешкод, можу вас запросити.

В XI сторіччі країна переходить до християнства спочатку під егідою Улава Гаральдсона (Olav Haraldsson), який дає сильний поштовх до поширення нової віри з 1016 року. Саме тоді він повертається з подорожі на Русь після відвідування свого родича Ярослава Мудрого (їхні дружини, Інгерд та Астрід, були рідними сестрами — дочками шведського короля Улофа (Olof Skötkonung)). Політику християнізації країни Улав проводив наполегливо та послідовно до останнього дня свого життя (29 липня 1030 р. загинув у битві під Стіккестат, канонізований — свято святого Улава, або Ульсук, і досі одне з найзначніших у норвезькому церковному календарі).

Королівські саги Снорре Стурласона, ісландського аристократа (XIII ст. [4]) містять досить детальну інформацію про християнізацію країни, проте щодо ставкірок не знайдемо там жодного слова. Перше документальне свідцтво їхнього існування є візуальним — відомий гобелен з Баексу XII ст., що зображує походи норманів на Англію, де, за припущенням, зустрічаються зображення давніх дерев'яних церков [5]. Перша писемна фіксація 1327 р. стосується ставкірки у Хеге, хоча сама церква побудована 1216 року. Але ця письмова згадка є унікальною.

Процес розповсюдження християнства затягнеться у Норвегії більше ніж на сторіччя. Тісний внутрішній зв'язок з поганською традицією досить чітко простежується в іконографічних особливостях різьблених опоряджень ставкірок. Також їх, як правило, зводили на фундаментах поганських капищ. Більшість джерел підказують, що ставкірки почали зводити після завершення доби вікінгів, що хронологічно припадає на 1066 рік, коли військо Гаральда Суворого (Harald Hardråde) зазнало поразки під Станфордом у Англії. Саме він був одружений з донькою Ярослава Мудрого, Єлизаветою, яку норвежці величають Еліс.

Поганство своєрідним чином довго співіснувало з християнством. Фактичне завершення доби норвезьких вікінгів практично продовжувалось у звичаях та будівельних традиціях, тільки замість славнозвісних довгих човнів вони свій ремісницьких хист та талант направили на будівництво дерев'яних церков (на що вказують деякі конструктивні прийоми, запозичені з минулого).

Перший етап будівництва дерев'яних церков завершується у середині XIV ст., коли у Норвегію з континенту приходить «чорна смерть». І без того малозаселена країна втрачає дві третини свого населення. Чума практично викреслила з карти Норвегію як населену країну, та вручила долю цих територій датській короні більше ніж на 400 років. Впродовж сторіч країна оговтується та виходить із забуття, її мешканці не спроможні будувати щось більше, ніж

досить прості та скромні житла. До зведення дерев'яних церков вони повернуться лише у XVIII сторіччі у межах естетики протестантської віри.

У розглядуваний період було зведено близько 1000 церков по всій країні, але збереглося лише 24, ще чотири мають елементи давнього декору, перенесеного у церкви більш пізнього періоду. Їхню автентичність довели проведені у XX сторіччі дендрологічні аналізи. Ці дослідження торкнулись усіх без виключення дерев'яних церков у країні, причому обстеження носили комплексний характер — у кожній церкві брали проби деревини з великої кількості деталей. Відтак, нині абсолютно точно можна казати, які елементи відносяться до якого періоду (зазвичай, простежуються певні хронологічні нашарування).

Для зведення церков використовували деревину сосни та ялинки, яку обробляли досить специфічно — з могутніх дерев знімали кору, коли вони ще росли, з висоти близько десяти метрів. Без кори, але активно змащене власною смолою, дерево продовжувало рости ще приблизно десять років, консервуючи себе ззовні склоподібною смолою.

У конструкціях церков простежуємо два основних типи. Найпростішими були однонавові зрубні церкви (збереглася лише одна у Йоїє). Найпоширенішими були трьохнавові, з визначальним конструктивним елементом стовпом-колоною (норвезькою стовп — «став», який і дав назву раннім дерев'яним церквам).

Ставкирки мають три нави, поділені дерев'яними стовпами, які конструктивно поєднані арокними склепіннями та нагадують тип романської архітектури. Досить важливим є те, що запозичені з кам'яного будівництва елементи використані як візуальні форми, натомість дерево, як матеріал, підштовхнуло до конструктивних видозмін. Це був унікальний архітектурний компроміс між ідеєю наслідування певної, принесеної ззовні форми, та тими вимогами, які висував новий для цих конструкцій матеріал. У внутрішній конструкції півметрові у діаметрі стовпи, тримали на собі основну вагу склепінь та підносилися вгору часто до десяти метрів.

У вертикальній конструкції розташовували нижній та верхній пояси аркад, розділені хрестоподібними діагональними дерев'яними розпорами, які са-

ме й використовували для підсилення конструкцій, тоді як самі аркади носили більш декоративні ознаки. Арочні склепіння розходилися від різьбленої капітелі, що знаходимо у багатьох церквах. Проте капітель, як форма, була не обов'язковою, її часто використовували для прикриття напруженої балки, що як своєрідний внутрішній аркбутан переносила вагу на бокові стіни.

Дахове склепіння нагадує конструкцію перевернутого догори човна вікінгів з відкритою реберною системою. Дахи, як правило, вкривали гонтою, значно рідше — плоским сланцем.

Клімат у країні м'який, але досить вологий, тому всі церкви побудовані на кам'яному підклеті. Також вони мають своєрідну зовнішню обшивку, яка через повітряну подушку, що є природною ізоляційною та вентиляційною системою,

поєднується з основним масивом церкви. Часто можна помітити, що внутрішня зрубна конструкція має горизонтальну систему балок, тоді як зовнішня — вертикальну обшивку з товстих та широких плоских дошок, часто більш пізніх за датуванням. Проте є підстави припустити, що цю подвійну систему стін використовували від самого початку будівництва ставкірок. Коли виникала необхідність, найуразливіший до погодних умов зовнішній шар змінювали на новий.

Деякі ставкірки мають відкриті галереї, своєрідні опасання, які проходять по периметру всієї церкви. Ця система прибудови теж є важливим свідченням їх функціональної доцільності. У зовнішньому вигляді церкви галереї створюють додатковий, нижній горизонтальний залом. І в сумі їх стає три. Але привертає увагу те, що в загальній системі композиції церков завжди домінує вертикально спрямована вісь.

Церкви, опоряджені відкритими галереями, мають завжди три ганки: західний та південний мають своє продовження у внутрішніх порталах, північний — вхід тільки до галереї. Прекрасним зразком цього типу є церква у Бургюнді. До неї шлях лежить через найдовший в країні, а можливо й у світі, тунель довжиною 24 кілометри. Красуня церква стоїть у гірській ущелині, загублена в часі і трішечки розгублена від власної давнини. В її довершених формах є невольний елемент кокетства, вона ніби хизується перед сусідками — соснами та ялинками — не помічаючи, що їй давно вже виповнилось 800 років. Її каркас звели узимку 1180 року. Досить швидко після цього піднісся угору, наповнившись об'ємами, тулуб церкви (її зібрали з 2000 елементів).

В її образі заворює магія форм, яким неймовірного експресіонізму додають величезні голови драконів, спрямовані догори. Ці декоративні верхівки

наче розширюють межі присутності церковного простору. В архітектонічному тексті будівлі прочитується злиття культур раннього християнства та поганства. В її сутності застиг згусток скульптурної форми та архітектурної конструкції, яку тільки-но почали освоювати. За силуетом та пластикою бургундська церква нагадує Східну пагоду.

Наближення до внутрішнього простору ставкірки відбувається через вхід до галереї опасання. Звужується простір, зменшується освітлення, згущується повітря, насичене чарівним запахом деревини. Проходячи цією галереєю так

і хочеться провести рукою по м'яким формам густо змащеного смолою та дьогтем дерева. Неподалік від вітварної частини рука попадає у дірку-проріз — її було видобано дуже давно і хворі люди, кладучи у неї руку, могли, певною мірою, відчути себе присутніми на службі Божій. Різьблені портали, що відкривають вхід до внутрішнього спокою церкви, є чудовим прикладом орнаментального різьблення. Їхні багаті візерунки, сплетені з безкінечних мотивів кола, до яких подекуди залучені фігури птахів та тварин, викреслюють вірогідні паралелі християнських іконографічних сюжетів, але водночас спливають асоціації з різьбленими орнаментами грандіозного корабля вікінгів з Усеберга [6].

Історія ставкірки у Бургюнді є досить показовою щодо того, як доля та люди вчиняли з цими давніми спорудами. З часу, коли Норвегія 17 травня

1814 р. проголосила власну конституцію і плавно перейшла з-під датської корони до шведської, в країні наростає національний рух, спрямований на об'єднання. В цьому процесі дуже помітну роль зіграла церква як інституція. В країні провадять облік усіх церков і доходять висновку, що їх явно недостатньо. З 1830 р. під орудою архітектора Й. Лінстова, починається активний процес будівництва нових дерев'яних церков (у розрахунку, що кожне поселення повинно мати церкву, яка б вмщала 30% населення). Цей своєрідний будівельний бум в Норвегії можна вважати першою спробою введення ідеї стандартизованої архітектури.

Так у Бургюнді, у ста метрах від старої церкви, 1868 р. зводять нову, але розміщують її настільки делікатно, що при своїй очевидній близькості вона знаходиться ніби в тіні старої. 1844 р. у країні починає функціонувати громадська організація із захисту та збереження давніх ставкірок, яка й досі займає активну позицію у популяризації і роз'ясненні значення цієї древньої, унікальної спадщини.

Церква в Урнесі, одна з найдавніших збережених церков, зведена у 1129–1130 рр. Вона розташована на віддаленому рукаві Согнфіорду — щоб дістатися туди, необхідно з'їхати з траси на гнучкий серпантин, а потім плувти поромом та йти пішки вгору. Щоб не забруднювати довкілля, усі залишають машини перед поромом. Виняток зроблено для людей похилого віку — на нких чекає маленький автобус на протилежному березі. Якщо й зараз ця місцевість виглядає ізольованою, то можна тільки уявити собі, наскільки розчиненою у природі, між фіордом та небом, була ця маленька церква в давнину.

Цій церкві передували ще дві, які впродовж одного сторіччя звели на тому ж самому місці. Від більш давньої церкви збереглися різьблені портал, дві стінні балки та кутовий стовп (зараз вмонтовані у північну стіну). Ці орнаментальні мотиви — орнаменти Унесу, які дали назву цілому напрямку, так званий унрестиль, чи соґн-стиль. За віком вони — найстаріші, а за виконанням — найдоконаліші. Унреський лев, заплетений зі зміїною головою, який більше нагадує вовка чи собаку, є тією бездоганною вершиною мистецтва, яка мала послідовників, але за рівнем довершеності так і залишилась на самоті. Семантика цих орнаментів і досі не відкрила своїх таємниць. Старий портал, який нагадує отвір замку, так і не знайшов свого ключа, що розкодував би зміст хитросплетіння кілець, в чийй основі, припускають, є символ сивого Удіна. Норвезькою мовою Удін пишеться — Odin, тож, перша літера вже формально становить коло, на яке було нанизане певне символічне навантаження.

Привертає увагу, що наймовірно пластичний орнамент старого portalу виконаний у техніці високого рельєфу (від тла до найвищих частин — 7 см), але у пізніших зразках різьблених порталів помітна тенденція до сплюснення рельєфу. Зокрема, у цій композиції можна помітити, що центральна частина, хоча за обрисами повторює плетиво давнішого рельєфу, проте являє зразок площинного рельєфу із заглибленням не більше ніж на 0,5 см.

Найбільша ставкірка району Соґнфіорду є у Кайупангері, що лежить на перехресті морських та гірських доріг. Вперше про це місце згадується у сагах Сверри. Церкву звели наприкінці XII ст., на 22 стовах-стовпах (розрахована на 300 прихожан). Але, судячи з її центрального положення, вона зазнала значного оновлення наприкінці XVII ст., коли лютеранська церква стає панівною у країні. Цим же часом датовано пишну, виносну єпископську кафедру, віттарну частину та фрагменти орнаментальних розписів на північній стіні.

Вцілому, ця церква справляє враження легкості та стрункості. Завдяки домінуючій основі внутрішнього простору два ряди високих стовпів ніби притягують кожного, хто залучається до її простору. І ще одна невеличка деталь. На лівому, найближчому до вітваря стовпі висить хрест (зроблений цьогорічними конфірмантами), вбитий цвяхами із прикріпленими до нього камінцями з іменами конфірмованих. Як на мене, ця ідея дуже виразна та символічна.

Серед церков у долині Валдрес хочеться згадати дві. Буквально детективна історія пов'язана з церквою у Вангі. На початку XIX ст. вона стала замалою для місцевої громади. Але коштів на зведення нової не вистачало, бо саме ця частина країни традиційно була найбільш бідною. Місцева громада звернулася за допомогою до Й. Дахла, який очолював організацію зі збереження ставкірок. І він справді допоміг, щоправда в досить оригінальний спосіб. Якраз тоді король

Пруссії Фредрік Вільгельм IV виказав бажання придбати стару церкву. Було прийнято рішення продати йому церкву з Вангі. За дорученням вже згаданого Дахля, Франц Вільгельм Счертц, який робив малюнки з усіх став кірок, мав супроводжувати розібрану церкву разом із польським мандрівником-торговцем до місця призначення (за кінцевою інформацією відомо, що церкву доставили у польські Карпати, де, ймовірно, вона перебуває і зараз). На завершення цієї історії варто додати, що мешканці Вангі зберегли найцінніше від своєї старої церкви — старі різьблені портали XII ст., які пізніше були врізані у нову конструкцію.

Ще далі від магістральних шляхів — загублена ставкірка у Хейрі, де зберігся цілий унікальний комплекс із брамою, дзвіницею та церквою. У давні часи саме тут проходила королівська дорога. Саги розповідають, що цим шляхом король Свере Сигурдсон (Sverre Sigurdsson, 1177–1202) втік від короля Магнуса Ерлінгсона (Magnus Erlingsson, 1161–1184). Супроводжував Свере багатий феодал Елінг, який поклявся помститися за поразку свого короля. 1179 р., коли загинув батько Магнуса, Йарл Ерлінг Скаке (Earl Erling Skakke), було закладено цю церкву, про що говорить рунічний текст на одній з її балок: «В літо, коли брати Елінг та Айдун звели цю церкву, загинув Ерлінг у Нідарусі» [7].

У період XII–XIII ст. церкву двічі перебудовували, вірогідно, збільшуючи її розміри. Але що дуже цікаво, збереглися два різьблених портали, які зараз розміщені по сусідству у невеличкому притворі. Добре збереглися чотири різьблені капітелі на стовпах центрального ядра церкви, об'єднані чотирма великими арочними склепіннями. На двох стовпах, ближчих до вівтарної частини, вирізьблені маски, у яких вбачають поганських ідолів Удіна та Тора. Їхня присутність досить красномовно доводить, що на першому етапі будівництва християнських церков у Норвегії, як і у всій північній Європі, християнська ідея тісно пов'язувалася з опрацьованою раніше, поганською іконографією.

Ще раз хочу наголосити — норвезькі ставкірки неймовірно ошатні у своїй красоті, дотик до їхньої історії приємний та зворушливий. Зважаючи на те, що порушена тема є досить глибокою, дану статтю можна розглядати як знайомство з прекрасною культурою.

1. Зважаючи на те, що мені не вдалося розшукати жодного джерела за цією тематикою, написаного кириличними мовами, вважаю за доцільне навести їх назви паралельно українською та норвезькою.

2. На сьогоднішній день лютеранська церква Норвегії є державною та декларує свою публічність та відкритість до всіх бажаних її відвідати. Відповідно, вона дає дозвіл на фотографування інтер'єрів та екстер'єрів церков. Єдине виключення розповсюджують на інтер'єри церкви в Урнесі, що включена до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

3. *Leif Anker*. Kirker I Norge. Bind 4: Viddelalder I tre Stavkirker. — ARFO. — 2005.; *Erla Bergendahl Hobler*. Norwegian Stave church sculpture. — Scandinavian University Press. — 1999.

4. *Snorre Sturlas n.* Kongesagaer. — Kristiania. — I. M. Grenersen & Forlag. — 1900.

5. *Fran ois Neveux*. The Bayeux Tapestry. — Editions Jean-Paul Gisserot. — 1995.

6. Корабель з Усеберга (Oseberg) експонується у Будинку кораблів вікінгів — філії Культурно-історичного музею. Цей корабель було розкопано 1904 р. Він датований 815–820 рр. і був у використанні на морі досить тривалий час, перш ніж у ньому 834 р. поховали заможну жінку.

7. Йарл Ерлінг Скаке загинув у битві при Калвскіннеті у Нідарусі (Трондхейм). У Нідарусі знаходиться найбільший та найважливіший кам'яний собор усієї Норвегії (зведений 1150–1300 рр.). Тут було перепоховані останки Святого Улава. Впродовж сторіч в соборі коронували та ховали норвезьких королів.